

скими особенностями изготовления лепных сосудов. В дальнейшем наклепной валик выполняет декоративные функции.

S. V. Ivanova

A KNOW-HOW AND DECORATIVE PATTERN OF POTTERY IN THE BRONZE AGE IN THE NORTH-WESTERN BLACK SEA TERRITORY

Some problems pertained to the origin of a roller-like pattern on pottery attributed to the bronze age are discussed. The author comes to the conclusion on a primary technological sense of this type of pattern which appearance may be associated with certain peculiarities of production technique of stucco vessels. Later a stucco roller carries decorative functions.

Одержано 10.12.88.

ТРИПІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ НЕМИРОВА

С. О. Гусєв

У публікації розглядаються матеріали трипільських поселень поблизу Немирова, досліджених С. С. Гамченком і М. І. Артамоновим, визначене їх місце в системі пам'яток розвинутого Трипілья на Побужжі.

За чотири кілометри на південний схід від м. Немирів (Вінницька область) розташоване відоме скіфське городище, на площі якого є також залишки трипільської культури доби «полів поховань» (?) та слов'ян.

Для нас найбільший інтерес становлять залишки двох трипільських поселень. Про поселення на території городища (Немирово, Вали або Малі Вали) в літературі є лише загальні відомості¹, про пізнішу пам'ятку в ур. Могилки практично нічого не відомо. Публікація цих матеріалів поповнить коло пам'яток, що репрезентують розвинуте та пізнє Трипілья в Середньому Побужжі.

Городище, периметром близько 5,5 км, утворене замкненою системою валів і ровів. Із заходу на схід його перетинає річка Городниця (або Мирка), поділяючи на південну і північну частини. Південна частина полого, болотиста. У північній — знаходиться укріплення — «замчисько», розташоване на трьох мисах. На середньому, найбільш високому з них, обернутому до річки південним боком, С. С. Гамченком у 1909 р. відкрито залишки трипільського поселення. Результати його робіт були частково опубліковані², але повна інформація так і залишилася в рукописах³.

С. С. Гамченко зафіксував виходи 20 площадок і відзначив, що забудова велася планомірно: 7 рядів жител поперек довгої осі городища (тобто вздовж мису, на якому розміщене поселення), причому житла розташовані в «шаховому» порядку. М. І. Артамонов, який вивчав городище в 1946—1948 рр., знайшов ще кілька площадок, не помічених С. С. Гамченком, але вказаної забудови він не виявив⁴.

З 10 закладених у 1909 р. траншей 5 виявилися порожніми, а в 5 інших культурний шар залягав у лесовому суглинку на глибині від 0,25 до 0,6 м. Потужність його сягала 1,4 м (найвірогідніше — вимірювання припало на заглиблення чи яму). Траншеями виявлено кілька об'єктів, з яких, передусім, викликає інтерес площадка досить великих розмірів і цікава споруда із трьох пар циліндричних ям.

© С. О. ГУСЄВ, 1995

Площадка розміром 25×8 м знаходилася в південній частині поселення, орієнтація її не визначена. С. С. Гамченко відзначив залягання обмазки у два шари. Верхній шар, очевидно плиткового типу, був жовтого кольору. Нижній, валькового типу — із суглинку з домішками січки і полови. Він був намазаний, як пише дослідник, на покладені поперек дерев'яні плахи, відбитки яких збереглися як на нижній площині обмазки, так і на ґрунті. Там, де площадка була сильно обпалена і де знаходилося перепалене каміння, на думку С. С. Гамченка, була піч чи вогнище; з південного боку, де помічене невелике заглиблення — вхід у житло. Площадка обгоріла, вкрита кіптявою, іноді помітне ошлакування. Серед речей знайдено фрагменти кераміки, роздроблені кістки тварин, черепашки Упію, знаряддя праці та відщепи з кременю, уламки зернотерок, фрагмент статуетки.

Надзвичайно цікавий другий об'єкт. Це споруда з трьох пар ям циліндричної форми, сполучених між собою підземними арковими переходами і таким чином поєднаних із сусідніми ямами, що знаходилися дещо південніше. Довжина споруди досягала 21, ширина — 12, а глибина — близько 3 м. Стіни ям були закріплені переплетеною лозою і обмазані глиною, змішаною з січкою і половию. На дні знайдені залишки вогнищ з вугіллям і попелом, фрагменти кераміки, уламки зернотерок, кремій, кістки, черепашки. Вся споруда була зверху перекрита, а вхід, на думку автора розкопок, знаходився над однією з південних ям. С. С. Гамченко інтерпретував об'єкт як підземне житло.

Відсутність планів та креслень помітно збіднює наукову значущість «ямного» комплексу і ускладнює порівняння з відомими в Побужжі аналогічними в плані домобудівництва поселеннями. Наприклад, в Біликівцях розкопано заглиблене житло із залишками обмазки стін і підлоги⁵. У Борисівці М. Ф. Біляшівський дослідив схожий комплекс житлових ям⁶. Нами вивчалися заглиблені житла у Ворошилівці, Соснах. Подібні споруди відомі і на Дністрі⁷. Очевидно, за часів Трипілля існувало розвинуте будівництво заглиблених жител, яке, на нашу думку, особливо широко практикувалось у Побужжі, що знайшло підтвердження і на Немирівському поселенні.

У 1946—1948 рр. М. І. Артамонов, паралельно з вивченням скіфського городища, обстежив і трипільське поселення. Матеріал, як і в попередньому випадку, залишився практично не опублікованим.

Чотири шурфи розміром 2×2 м було закладено в 1946 р. в північній частині поселення. Лише в двох з них, ближчих до центру, зібрано кераміку; два не дали знахідок, як і траншея 2×10 м, закладена по лінії схід — захід. Втім, у східній її частині на глибині 0,9 м залягав щільний шар глини впереміш з вугіллям, попелом і трипільською керамікою. М. І. Артамонов вважав, що це залишки трипільської споруди, пошкодженої скіфською напівземлянкою⁸.

1947 р. на Немирівському поселенні було закладено два розкопи: один з південного, другий — з північного боку центрального укріплення городища. Останній прорізав насип з попелу (тому в шифрах колекції трапляється назва «зольник»). Інформація про результати розкопок за цей рік відсутня, але дослідник відзначив подібність матеріалів з Немирова і поселень поблизу Кароліни та Селища, яка відбивається, насамперед, у відсутності столового посуду із заглибленим орнаментом⁹.

У наступному році при розкопках скіфського валу була знайдена округла яма (діаметром близько 4 м) з похилими стінами і нерівним дном, заповнена фрагментами кераміки, попелом з великою кількістю черепашки і кістками тварин. Тут же знайдено кілька десятків антропоморфних і зооморфних статуеток, окремо — роги бика. Автор припускав, що ця яма мала культовий характер¹⁰.

Перейдемо до характеристики матеріалу поселення, що зберігається, в основному, у фондах Державного Ермітажу¹¹. Колекція кераміки нараховує близько 2 тис. екземплярів. Вона репрезентована двома групами: столовою, що становить 86% від загальної кількості, і кухонною (14%). Уся столова кераміка прикрашена розписом; відсутність заглибленого орнаменту — важлива ознака, що вказує на належність пам'ятки до так званої західної лінії розвитку Трипілля. Столовий посуд виготовлений з добре відмудленої глини,

з домішками піску, шамоту, рідше — дрібних камінців і слюди. Випал добрий. Розпис наносився чорною фарбою по жовтогарячому і червоному ангобу, типовому для кераміки поселень Середнього Побужжя. Біла фарба присутня лише на одному фрагменті миски з вінцями, зрізаними навскіс (рис. 3, 12), а червона — на невеликому фрагменті ручки.

Домінуючою формою столового посуду є біконічні амфори. Вони ще зберігають опуклобокість, вінця лійчасті (рис. 1, 2, 5, 9, 11), але з'являються реберчасті форми з прямими і відігнутими назовні вінцями (рис. 1, 1, 4, 8). Розпис на амфорах переважно має вигляд гірлянд з концентричних дуг, окон-

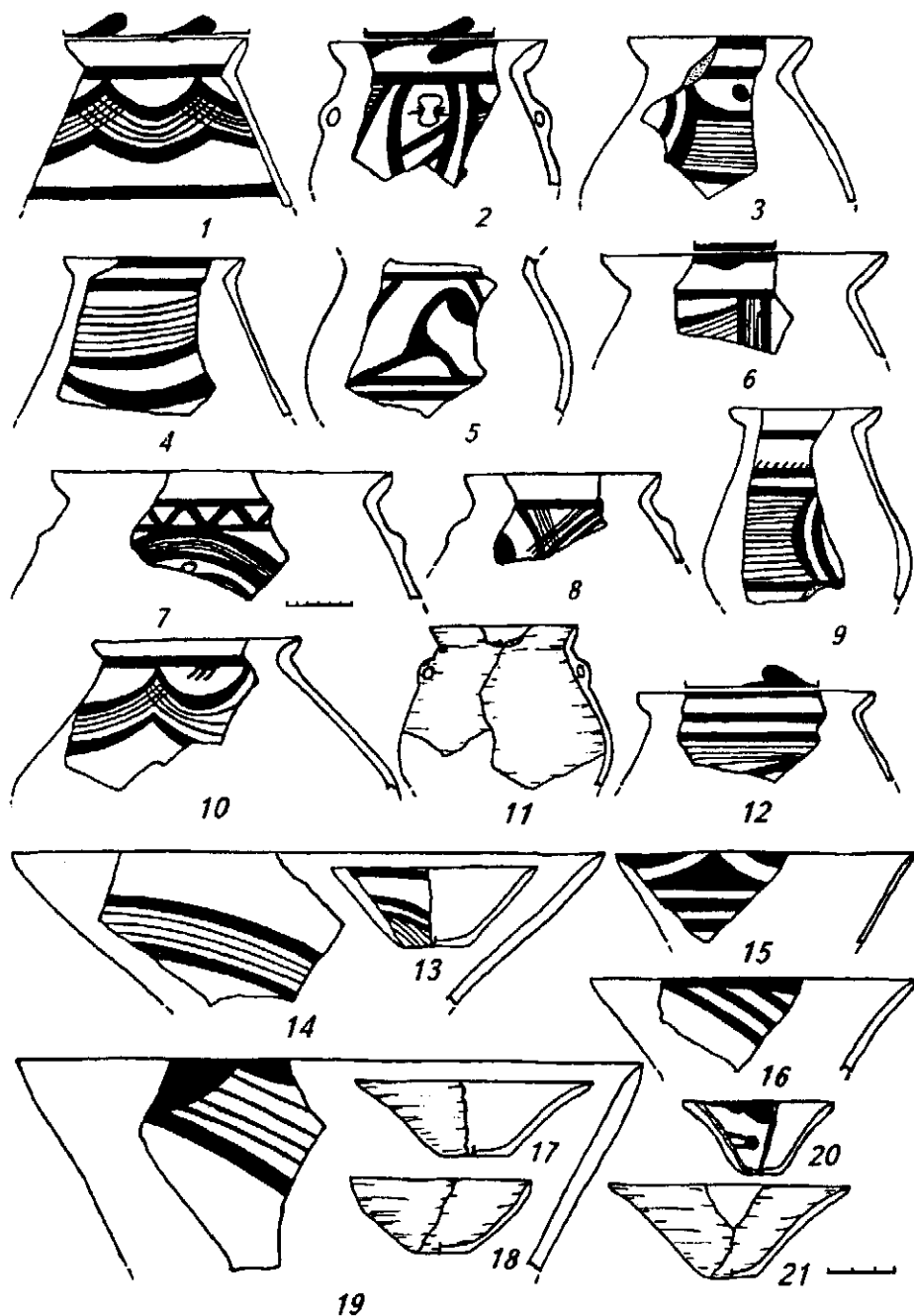

Рис. 1. Амфороподібні посудини (1—12), миски (13—21). Немирів (1—9, 11—21), Рахни (10).

турених смужками в різних композиціях (рис. 1, 1, 4); в «лицьовому» стилі (рис. 1, 2, 3) і у вигляді S-подібної петлі (рис. 1, 5). Основний орнаментальний фриз оконтурено зверху і знизу однією-двома смужками. Вівця часто прикрашені «краплинами» або смужками (рис. 1, 1, 5, 7, 8).

Миски — другий за кількістю тип посуду — переважно конічні, з прямими або дещо відігнутими вівцями (рис. 1, 13—17, 19—21). Напівсферичні форми зустрічаються мало (рис. 1, 18), лише окремі екземпляри мають заокруглений перехід до денця (рис. 1, 20, 21). З середини малюнок утворює композиції у вигляді ліній, що заходять одна за одну («комети») (рис. 1, 14, 16, 19, 20).

Серед інших форм столового посуду назвемо відкриті неорнаментовані горщики (рис. 2, 1, 2, 5), шоломоподібні покритки з вушками (рис. 2, 3, 4), «бомбоподібні» кубки (рис. 2, 10). Останні зберегли приземкуватість, але колішня округлість плічок зникла.

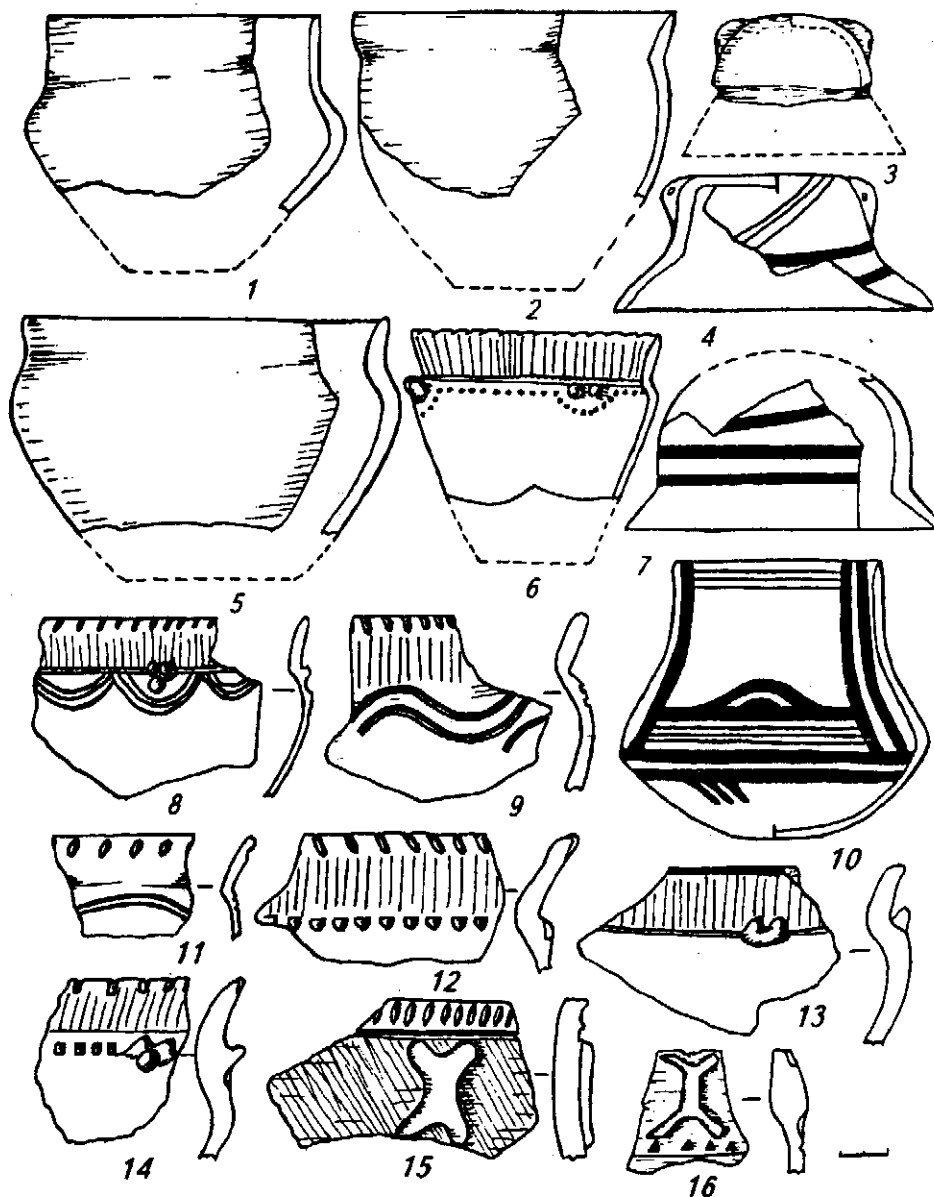

Рис. 2. Неорнаментовані горщики (1, 2, 5), шоломоподібні покритки (3, 4, 7), кубок (10), кухонна кераміка (6, 8, 9, 11—16). Немирів.

У Немирові, а також на деяких інших пам'ятках Середнього Побужжя (Сосни) і Подністров'я (Незвисько III)¹², кубки здебільшого прикрашені мотопним візерунком, тоді як аналогічному посуду Володимирівської групи притаманний «лицьовий» сюжет розпису.

Численні фрагменти кераміки дають уяву про схеми розпису, що практикувались у Немирові (рис. 3). Згадаємо, зокрема, фрагмент із теріоморфним, вірогідно, зображенням (рис. 3, 7), подібним до тих, які виявлені на пізніших пам'ятках (Попудня¹³, Стіна¹⁴). С. М. Бібіков вважав, що малюнок зображує тварину в «стрімкому бігу»¹⁵.

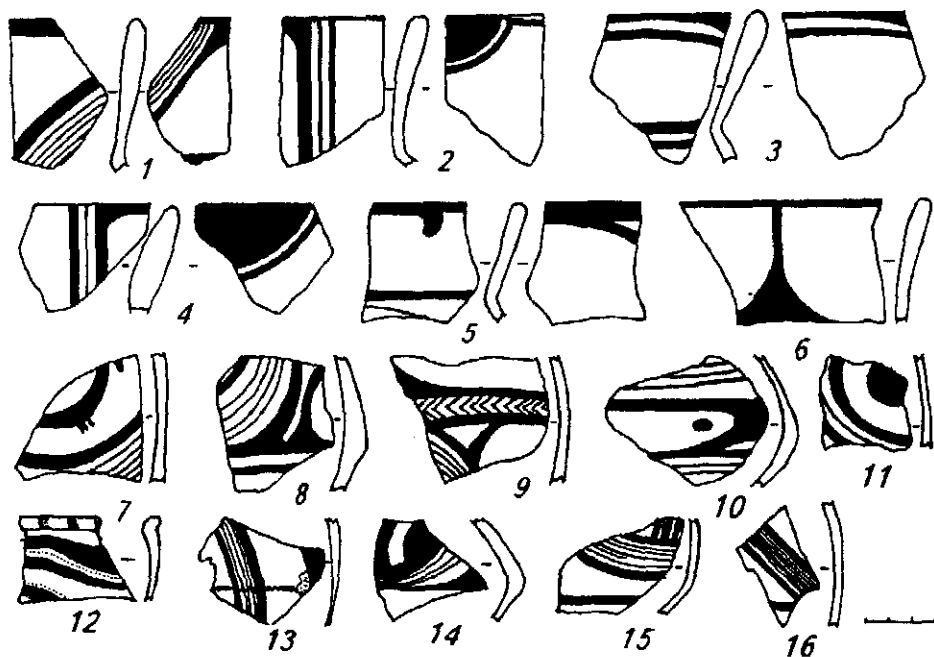

Рис. 3. Фрагменти столового посуду: вінця (1–6), стінки (7–16). Немирів.

Кухонна кераміка одноманітна. Це горщики відкритих форм, різних розмірів, що виготовлялися із глини з домішками шамоту, піску, каоліну. Випал, часом слабкий, надавав кераміці сіруватого кольору. Прикрашалися лише вінця та плічка посудини прямими або косими насічками (рис. 2, 8, 9, 12, 14), хвилястими врізними лініями (рис. 2, 9, 11), квадратними, трикутними чи округлими вдавленнями (рис. 2, 12, 14, 16). Нерідко трапляються парні наліпи із вдавленнями під ними (рис. 2, 8, 14). Іноді верхня частина горщика оздоблювалася низкою ямок чи гірляндою концентричних дуг (рис. 2, 6, 8).

Заслужують на увагу два фрагменти кухонних горщиків з наліпами на вінцях у вигляді розтягнутої туші тварини без голови (рис. 2, 15, 16). Близькі за формою глиняні фігурки, які походять з Верхніх Юрковиць¹⁶, Павлочі¹⁷, Завалівки¹⁸, Козаровичів¹⁹. В останній час подібні зображення класифікують як міксаморфні²⁰, в яких поєднані риси людини і тварини, але на користь їхньої зооморфності свідчить те, що наліпи робилися на кухонних горщиках, там, де часто зустрічається лише голівка бика (рис. 2, 10). Не виключено, що трипільці могли з певних причин розташувати на тому ж місці замість голівки лише модель тулуба тварини, не порушуючи зооморфного контексту зображення.

Взагалі, зооморфні риси на кераміці з Немирова та інших близьких поселень Середнього Побужжя простежуються досить часто, зокрема в мисочках на чотирьох ніжках (рис. 4, 1, 2). Щоправда, через відсутність верхньої частини важко однозначно інтерпретувати цікавий виріб на ніжках (?) з наскрізними отворами (рис. 4, 2). Аналогії їм відомі в Кароліні (рис. 4, 8)²²,

Ворошилівці²³. Не виключено, що всі вони є уламками пустотілих зооморфних предметів.

Знарядь праці в колекції мало. Кілька кістяних проколов, виготовлених з трубчастих кісток тварин, від частого використання зашліфовані на вістрях. Знаряддя праці з темно-сірого кремню представлені двома кінцевими скребачками, виготовленими на відщепках. Рідкісною знахідкою для поселень розвинутого Трипільля є уламок провушної сокири, округлої в перетині.

Колекція антропоморфної пластики нараховує більше двох десятків екземплярів, знайдених, як уже згадувалося, в ямі під час розкопок 1948 р. Немирівські фігурки досить детально змальовані Д. П. Погожевою²⁴, тому немає необхідності зупинятися на їх характеристичні. Відзначимо лише, що на багатьох фігурках помітні сліди розпису червоною фарбою.

Зооморфна пластика Немирова нечисленна і дуже фрагментована (рис. 4, 6, 7). Вона виготовлена з відмуденої глини з домішками піску, шамоту. Випал нерівномірний, часом слабкий. Своєю монолітністю привертає увагу лише одна практично ціла фігурка невеликого розміру. Ноги і хвіст ледь позначені; голова посаджена на міцній тулуб (рис. 4, 7).

Уже в перші роки вивчення трипільського поселення поблизу Немирова було визначено коло його аналогій. С. С. Гамченко назвав Кринички і Да-

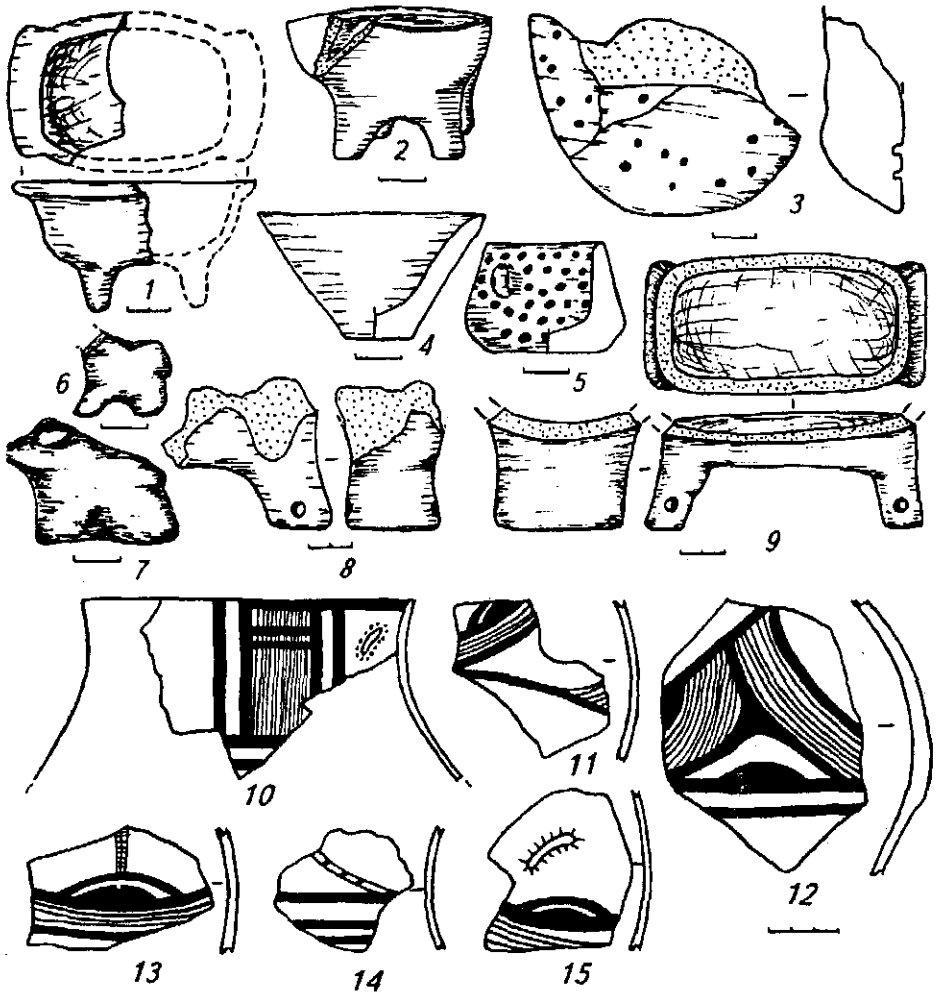

Рис. 4. Зооморфні миски (1, 2), фрагмент вітарика (3), мініатюрні та інші вироби (4, 5, 8, 9), зооморфні статуєтки (6, 7), фрагменти столового посуду (10—15). Немирів (1—7, 9), Кароліна (8), «ур. Могилки» (10—15).

нилову Балку, хоч слушно зауважив, що в Немирові «Кераміка неначе змінює форму й техніку». Але дослідник не пов'язав це із різночасовістю поселень, а пояснив «...тиском форм і одноколірного фарбування іншої культури»²⁵.

М. І. Артамонов відніс до петренської групи, разом з Немировом, Селище і Кароліну, вбачаючи їхню спільність у чорнорозписній кераміці²⁶.

Дослідження останніх років дозволяють розширити коло аналогічних пам'яток і визначити їх послідовність. У Середньому Побужжі Немирову передують поселення ворошилівської групи (епонімна пам'ятка, Сосни), одночасні Кароліна, Селище, Рахни, Вербівка II²⁷. Завершує цю ланку поселення Немирів, ур. Могилки, досліджене М. І. Артамоновим. Інформації про цю пам'ятку, зокрема її точне місцезнаходження немає. Східніше «замчиська» (тобто Немирівського поселення) на сусідніх берегових мисах було два старих кладовища. Найвірогідніше, саме тут знаходилося поселення, матеріал якого позначений шифром «ур. Могилки». Він явно відрізняється від матеріалу Немирова. Кераміка виготовлена з добре відмуденої глини з домішками великої кількості піску, шамоту, каоліну. Сірувато-гірчичний ангоб зберігся погано, кераміка сильно обкатана, крихка, хоч випал її добрий. В орнаменті з'являються нові елементи, які ми зустрічаємо в матеріалах пізніх поселень. Це «драбинка» (рис. 4, 13), напіввигнутий овал з крапками і рисочками довкола ("гусеничка") (рис. 4, 10, 15). Останній мотив орнаменту поширений у пізньому Трипільлі Північної Молдавії²⁸.

Обмеженість матеріалу з поселення «ур. Могилки» не дає, поки що, можливості розширити коло його аналогій, що не можна сказати про поселення Немирів. Ми визначили місце останнього в системі пам'яток розвинутого Трипільля Середнього Побужжя. У сусідньому Буто-Дніпровському регіоні Немирову відповідають поселення, що представляють перехід від пам'яток типу Володимирівка до етапу, репрезентованого томашівсько-сушківською групою²⁹. У Пруто-Дністровському регіоні до цього часу належать Бринзени VIII³⁰, Коновка³¹.

Отже, поселення Немирів і «ур. Могилки» є пам'ятками, що належать до розвинутого та пізнього Трипільля і представляють у Середньому Побужжі західну лінію розвитку цієї культури.

Примітки

¹ *Энеолит СССР*.— М., 1982.— С. 296.— Табл. XXVI.

² Гамченко С. С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909—1913 рр. // ТКУ.— К., 1926.— С. 31—41.

³ Гамченко С. С. Археологические исследования 1909 г. в Подолье по Трипольской культуре // ИБ ИМК РАН.— Фонд № 2703; Гамченко С. С. Наблюдения по данным исследования первоисточников Трипольской культуры в 1909—1913 гг. // НА ІА НАНУ.— Фонд № 38.— С. 1—31.

⁴ Артамонов М. И. Археологические памятники Южной Подолии (по материалам Ю. Подольской экспедиции 1946 г.) // НА ІА НАНУ.— 1946/12.— С. 25.

⁵ Заец И. И., Жураковский Б. С., Лобай Б. И. Исследования Винницкого краеведческого музея // АО за 1976 год.— М., 1977.— С. 294, 295.

⁶ Біляшівський М. Т. Борисівське городище // ТКУ.— К., 1926.— Вип. 1.— С. 3—7.

⁷ Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье // МИА.— № 102.— С. 44.

⁸ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 33.

⁹ Артамонов М. И. Археологические исследования в Подолии в 1947 г. // НА ІА НАНУ.— 1947/13, С. 4.

¹⁰ Артамонов М. И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1948 г. // НА ІА НАНУ.— 1948/4.

¹¹ Висловлюю ширю вдячність Н. К. Качаловій за допомогу при роботі з матеріалом.

¹² Черныш Е. К. Указ. соч.— С. 47.— Рис. 27, 28, 29.

- ¹³ *Himmer M.* Etude sur la civilisation premyceniene dans le bassin de la mer Noire apres des fouilles personnelles // *Swiatowit*, 1933.— Т. XIV.— fig. VIII, 1.
- ¹⁴ *Макаревич М. Л.* Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре // *КСИА АН УССР*.— 1960.— Вып. 10.— Рис. 4.
- ¹⁵ *Бібіков С. М.* Теріоморфні зображення в орнаментіці Трипілья (трипільський «звіриний стиль») // *Археологія*.— 1989.— № 2.— С. 9.
- ¹⁶ *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений. // *МИА*.— 1949.— № 10.— С. 180.— Рис. 93, 5.
- ¹⁷ *Макаревич М. Л.* Пізньотрипільське поселення біля с. Паволочі // *АП УРСР*, К., 1952.— Т. IV, С. 101, Табл. II, 3.
- ¹⁸ *Круц В. О.* Новый могильник софійського типу біля с. Завалівка на Дніпрі // *Археологія*.— Т. XXI.— С. 129.— Рис. 3, 17.
- ¹⁹ *Круц В. О.* Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— С. 132.— Рис. 58, 1.
- ²⁰ *Балабина В. И.* Зооморфная пластика культуры Триполье.— Автореф. дисс. ... канд. наук.— М., 1990.— С. 20.
- ²¹ *Фонди* Вінницького пединституту, розкопки І. І. Зайця 1982 року, інв. № 138.
- ²² *Фонди* Вінницького краєзнавчого музею. Інв. № А2285.
- ²³ *Заец И. И.* Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого пединститута за 1982 год. // *НА ІА НАНУ*, 1982/56.— Рис. 21.
- ²⁴ *Погожева А. П.* Антропоморфная пластика Триполья.— Новосибирск, 1983.— С. 75.
- ²⁵ *Гамченко С. С.* Спостереження над даними...— С. 41.
- ²⁶ *Артамонов М. И.* Археологические исследования в Подолии в 1947 году...— С. 2.
- ²⁷ *Хавлюк П. И.* Научный отчет об археологических разведках на Ю. Буге. // *НА ІА НАНУ*, 1954/40.
- ²⁸ *Маркевич В. И.* Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 25.— Рис. 24, 11.— С. 127.
- ²⁹ *Круц В. О., Рижов С. М.* Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // *Археологія*.— 1985.— № 51.— С. 46, 51.
- ³⁰ *Маркевич В. И.* Указ. соч.— С. 67; *Маркевич В. И.* Памятники неолита и энеолита // *АК МССР*, Кишинев, 1973.— Вып. 2.— С. 60.
- ³¹ *Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П.* Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністрів'ї // *Археологія*.— 1985.— № 52.— С. 42—52.

С. А. Гусев

ТРИПОЛЬСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ У НЕМИРОВА

В публикации рассмотрены материалы двух малоизученных трипольских поселений, расположенных в районе известного Немировского скифского городища (Винницкая область). Первое поселение — Немиров — относится к развитому Триполью, второе — Немиров (ур. Могилки) — к позднему. Характеристика материала этих поселений и, прежде всего, керамики позволяет заключить, что оба они представляют западную линию развития трипольской культуры в Среднем Побужье.

S. A. Gusev

TRIPOLIAN SETTLEMENTS NEAR NEMIROV

The publication deals with findings from two slightly studied Tripolian settlements located near the known Nemirov Scythian site (Vinnitsa region). The first settlement, Nemirov, is attributed to developed Tripolie, the second one, Nemirov (locality Mogilki) to late Tripolie. Description of findings from these settlements, pottery first of all, permits concluding that both settlements represent the western line of development of Tripolian culture in the middle Bug river territory.

Одержано 09.01.90.